

Samenvattingen van twee voordrachten

Epistolas quasdam sub Heroidum antiquarum nomine pueri scripsimus: enkele liefdevolle antwoorden aan Ovidiaanse heldinnen nader bekeken. (Olga van Marion)

Hoezeer het werk van Publius Ovidius Naso invloed heeft uitgeoefend op de Europese letterkunde is ons bekend. In dit beeld passen ook de eenentwintig brieven in de bundel *Epistulae Heroidum* of *Heroides*. Zij zijn van Rusland tot Ierland en van Scandinavië tot Spanje, in het Neolatijn en in de landstalen geïmiteerd. (Een overzicht is te vinden in: Heinrich Dörrie, *Der heroische Brief*, Berlijn 1968).

Ook Nederland was van de zestiende tot het begin van de negentiende eeuw in de ban van de *heldinnenbrief*; de combinatie van elegie, liefdesbrief, sermocinatio en suasoria werkte blijkbaar aanstekelijk. De eerste aanzetten waren de *Epistola ludicra* uit naam van Hendrik VIII aan Catharina van Aragon van Janus Secundus (omstr. 1531-1536) en de Nederlandse vertalingen in rederijksverzen van Cornelis van Ghistele (1553). De volgende vier soorten ontwikkelden zich in de Lage Landen:

- a. vertalingen van en antwoordbrieven op Ovidius' *Heroides*
- b. imitaties in de mythologische sfeer (bijv. Andromache aan Hector van Daniel Heinsius, "geschreven toen ik nog een kind was")
- c. imitaties aan de hand van eigentijdse of historische personages (bijv. Amalia van Solms aan Frederik Hendrik, die beleg voert rond Den Bosch; Caspar Barlaeus, 1629)
- d. imitaties in een religieuze context, waarin de dichter van zijn christelijke geloof getuigt (bijvoorbeeld de twaalf brieven van martelaressen; Joost van den Vondel, 1642)

Auteurs en titels van het corpus zoals ik dat tot nu toe heb vastgesteld, zijn te vinden op Internet, via de homepage van de vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden.¹ Voor aanvullingen houd ik mij zeer aanbevolen.

Dichttechnieken in de antwoordbrieven

Mij zijn vijf Noord-Nederlandse dichters bekend die zich hebben gewijd aan het beantwoorden van de Ovidiaanse heldinnen. De teksten verschenen 'korter dan een eeuw': van 1559 tot 1658, in het Nederlands en in het Latijn. Ze verschillen hemelsbreed: inhoudelijk, dichttechnisch en psychologisch.

Vooraf narratio

Cornelis van Ghistele (1510/11-1573), factor van een Antwerpse rederijkskamer, wordt geroemd als "inleider tot de verbeeldings- en gedachtenwereld der Oudheid" vanwege zijn vertalingen van werk van Vergilius, Terentius, Sophocles in Latijnse bewerking en Horatius. Zijn eerstelingen zijn de *Heroides* als *Der Griecxser Princerssen, ende Jonckvrouwen clachtige Sendtbrieven* (1553). Hieraan voegde hij meteen drie antwoordbrieven toe, die hij onder de auteursnaam *A. Sabinus* had aangetroffen naast de *Heroides* in Ovidius' *Opera* (edities vanaf 1480). Aangezien Ovidius in *Amores* 2, 18, 27-34 een zekere *Sabinus meus* als bringer van antwoordbrieven noemt, werden de beide 'Sabinussen' voor dezelfde persoon

¹ <http://www.let.leidenuniv.nl/www.let.data/Dutch/heroides/html>

aangezien. Alleen de twaalf door A. Sabinus 'overgelaten' Ovidiaanse heldinnen waagde men verder van antwoorden te voorzien. De literaire legende werd in 1939 ontmaskerd door G. Mercati: *A. Sabinus* was de humanist Angelus de Curibus Sabinis, wiens *Ulixes Penelopae*, *Demophon Phyllidi* en *Paris Oenonae* dateren uit 1468.

Ook Cornelis van Ghistele maakte twaalf briefparen: "ende noch .xij. nieuwe responsive Epistelen, daer op ghemaect, ende onder de voorghenoemde Ovidius Epistelen ghemengt" (1559). Net als in de vertalingen is er hierin plaats voor de christelijke God; de dichter spreidt zijn mythologische kennis en kennis van de klassieke auteurs ten toon; de epitheta en omschrijvingen van Olympische goden zijn vereenvoudigd; erotische passages zijn verdwenen. De psychologie is weloverwogen. Meestal wentelen de schrijvers de schuld van zich af, en klagen zij op luide toon over het hun beschoren lot. Zij hebben minder versregels nodig dan de heldinnen, ook minder lange verzen, die ook weer minder dubbelrijm bevatten.

In zijn inleiding geeft Van Ghistele een beknopte poëtica. Ovidius is in de "amoureuze Epistelen" uitmuntend in staat "tprofijt met soeticheyt ende gheneuchten te leerene" (Horatius). Het was zijn doel "vol geleerder sententien, schijnende half philosophye, ons bewijsende der minnaers manieren, suchten, kermen, mistroosticheyt, verdriet, en lijen, daer hem een iegelijck wel aen spiegelen ende voor wachten mach, dickwils comende tot eenen onsalighen eynde, zoot bleek aen Phyllis, aen Dido, aen Leander, ende noch meer andere." Daarentegen geven Penelope en Laodamia met hun eerbare en zuivere liefde het juiste voorbeeld; een interpretatie van de *Heroides* die ook te vinden is bij Erasmus en zestiende-eeuwse commentatoren.

Het antwoord dat we hier nader bekijken is van Lynceus aan Hypermnestra. Bij Ovidius (*Heroides* 14) treffen we de Danaïde aan in gevangenschap, in de handboeien van haar vader Danaus. Zij had immers de opdracht geweigerd haar kersverse echtgenoot in de huwelijksnacht te doden, dit in tegenstelling tot haar negenenveertig zusters, evenals zij uitgehuwelijkt aan de zonen van Danaus' opdringerige broer Aegyptus. De brief is niet zozeer een liefdespleidooi, als wel een rechtvaardiging van Hypermnestra's misdaad: het sparen van Lynceus. Nooit zal zij berouw hebben, want "non est, quam piget esse, pia." De helft van de verzen beschrijft de vertwijfelde huwelijksnacht, een volgend gedeelte trekt een vergelijking met de boetedoening van Io. Pas aan het einde is er houvast voor een dichter die hierop een antwoord wil schrijven: als Lynceus nog enige bekommernis om haar heeft, en haar liefdedaad waardig is, moet hij komen of om haar te helpen, of om haar te doden.

Bij Van Ghistele bestaat het grootste gedeelte van de tekst uit *narratio*. Lynceus vertelt omstandig hoe hij lange tijd door de bossen vluchtte, totdat iemand hem Hypermnestra's brief ter hand stelde; de inhoud ervan vat hij nog eens samen. Hij besluit: God zal niet toestaan dat Hypermnestra om hem zal sterven, en op God moet zij haar hoop vestigen, want Lynceus gaat haar redden. Zijn taal klinkt ferm: "Ick sal u comen verlossen, soo ick ben schuldich / Wt dit verdriet, als u man ghehuldich."

Compositie van verzen uit de Heroides

We kunnen een vergelijking maken met het antwoord van Lynceus aan Hypermnestra van de hand van de veelbelovende, jong gestorven dichter en filoloog Janus Dousa Filius (1571-1596). Zijn enige heldinnenbrief, de *Lincae ad Hypermnestram epistola Ovidiana respondens* is postuum uitgegeven in de *Poemata* van 1607, afdeling *Elegiae*.

De tekst is kort, 64 verzen, de versmaat is het elegische distichon, de datering is onbekend. We zien dat de brief opent met evidente *Heroides*-ontleningen als "x zendt aan y

een wens van welzijn". Het begin van de lokkende, als onkuis beschouwde brief van Phaedra aan haar stiefzoon Hippolytus inspireerde het eerste distichon: "Qua, mihi cum dederis, frueris vix ipsa, salutem / Mittit Hypermnestrae frater amansque suae". In het derde en vierde distichon varieert Dousa op de brief van de trouwe Penelope: "O utinam, tunc cum sponsus vos cingeret hostis, / Haesisset lateri missilis hasta meo! / Non ego nunc vinctae miseras audire querelas / Cogerer, & votis heu gravis esse meis (v. 6-8). En nogmaals zinspeelt de dichter op een Ovidiaanse heldin, de wanhopige koningin Hypsipyle aan de overspelige Jason (v. 9-10). Misschien toont de dichter hiermee aan dat Lynceus zich even verlaten en onzeker voelt als verschillende andere Ovidiaanse heldinnen, misschien had hij gewoon een begin nodig.

Vervolgens moet de Hypermnestra-brief worden verwerkt. In het achtste distichon gebruikt Dousa Filius de oplossing "Haeret adhuc animo praesens tua [...] imago", "gegrift in mijn geheugen zit nog altijd het beeld van u" om Hypermnestra's gedrag in de gruwelijke huwelijksnacht met haar eigen woorden te beschrijven (met ontleningen uit de verzen 51 en 77-78). Zij weigert haar bruidegom uit deugdzaamheid te vermoorden. Lynceus interpreteert deze weigering gunstig: zij deed dat uit liefde voor hem. Ook haar vrees in de huwelijksnacht gold voor hem. Zo kan Lynceus een smachtende liefdesbrief terugschrijven, "Te pater ut vinculis premat, haud vincibit amorem", "Laat uw vader u met boeien binden, hij zal zeker niet de liefde kunnen binden" (v. 47). Troostend eindigt zijn brief dan ook met de belofte dat Lynceus zal aantonen de verdiensten van Hypermnestra waardig te zijn, door de dood van zijn broers te wreken en ervoor te zorgen dat haar boeien niet zullen duren.

Treft Dousa Filius met de karakterschildering van zijn personage goed de sfeer van de *Heroides*, dichttechnisch blijft hij naar onze smaak misschien wat al te dicht bij het origineel. Zo is het elfde distichon een letterlijke versmelting van twee verzen uit de Penelope- en de Hypermnestra-brief. De tekst van Dousa Filius heeft kortom het karakter van een *cento*, een gekunstelde compositie van bestaande verzen, hier voornamelijk op basis van de *Heroides*.

Meer belangstelling voor hogere zaken

Waarschijnlijk in zijn Leidse studententijd in de jaren negentig van de zestiende eeuw dichtte de latere Heer van Haamstede en geschiedschrijver van de provincie Zeeland Jacobus Eyndius (1575-1614) uit Woerden een antwoord op de vijftiende heldinnenbrief van Ovidius. De lange brief van Phaon aan Sappho van honderdveertien disticha is opgenomen te midden van de *Elegiae* in het verzameld werk, de *Poemata* van 1611.

De opening is traditioneel: "Quam tibi non possum praesens, ignosce, salutem / Ferre, feret, Sappho, littera nostra tibi." (vgl. de Phaedra- en de Hero-brief). Dan verklaart Phaon waarom hij zo lang heeft gewacht om Sappho te antwoorden: hij wilde vermijden dat haar liefde daardoor zou worden hernieuwd; zoals een fakkel, wanneer je die beweegt, feller oplaait, zo zou ook Sappho's liefde weer toenemen. Liefde moet echter worden beschouwd als een ziekte. Wie oprecht wil, kan er vrij van zijn. Daarop volgt een lang verhaal over zijn ontmoeting als jongen met Venus. Phaon besluit uiteindelijk met de vermaning dat Sappho zich weer moet gaan wijden aan de dichtkunst.

Het lijkt warempel of Phaon hier de zogenaamde 'platonische' liefde op het oog heeft: een uniek gegeven in het genre van de heldinnenbrief. Ook valt het gebrek aan parallelplaatsen op. Deze blijven mijns inziens beperkt tot enkele gevallen, zoals de passage waarin Phaon uitlegt dat je beter voor de liefde kunt wijken, zoals je op het slagveld de vijand door een schijnbeweging om de tuin kunt leiden (her en der bij Ovidius e.a. te vinden): "Quod primos bene qui ludit cedendo furores / Hostis, cedendo victor ab hoste redit. / Ecce fugax

Parthus, Veneris vir præsidet illi, / Ausonio sola tutus ab ense fuga est.” De conclusie ligt voor de hand dat Eyndius een nogal zelfstandige heldinnenbrief dichtte.

Meer minnaar dan held

Met een sprong in de tijd belanden we in Parijs, waar filoloog en dichter Nicolaus Heinsius (1620-1681) van omstreeks oktober 1645 tot en met maart 1646 verblijf hield. Hij werkte daar aan zijn teksteditie van Ovidius, die de uitgave van zijn vader Daniel Heinsius moest gaan vervangen. Maar dat hij in die zes maanden niet alleen handschriften en boeken verzamelde, maar ook poëzie uitgaf, blijkt uit het opdrachtgedicht van het bundeltje *Juvenilia*: Parijs, maart 1646. Reacties hierop uit het vaderland, met name van Constantijn Huygens, waren hem zeer welkom geweest, zoals blijkt uit verschillende brieven uit de periode augustus-december 1646 aan zijn vader. Deze voegde hem niet meer toe dan (vertaald) “Uw gedichten, die ik niet van u maar van Le Petit heb gekregen, hebben ons bijzonder bevallen; over elk van hen afzonderlijk bij een andere gelegenheid.”

De *Juvenilia* bevatten een antwoord van Aeneas aan Dido, *Aeneae epistola responsoria ad Ovidianam Dido*, van 172 verzen. Meer nog dan een reactie op *Heroides* 7, de Dido-brief, zinspeelt Heinsius op - wat bij een personage als Aeneas wel te verwachten is - boek vier van Vergilius' *Aeneis*. Een voorbeeld van *variatio* is v. 37-40: “Humida cum lucent taciturnis sidera rebus, / Omina me vigilem turbida semper agunt. / Me patris in somnis Anchisæ tristis imago / Terret, & ante oculos statque gemitque meos.” (vgl. *Aeneis* 4, 351-353).

Maar Heinsius doet meer dan ontlenen, hij buigt het karakter van zijn held om. Is Aeneas bij Vergilius snel onder de indruk van het bevel van Mercurius om Carthago te verlaten, en antwoordt hij kort en zonder aarzelen op Dido's weeklacht dat hij gewoon door de goden gedwongen wordt naar het grote Italië te reizen, bij Heinsius treffen we Aeneas aan, ten einde raad: “Invitus, Regina, tuis divellor ab oris. / Invitus, certe. testor, Elissa, Deos” (v. 17-18). Hij zou zelfs liever dood zijn (v. 85-87). Het toppunt is wel dat hij beweert dat Dido hem dierbaarder is dan zijn vaderland, dierbaarder dan Troje (v. 135-38). Het is de kunst van Heinsius Vergilius' frasering hierbij te gebruiken. Zo wordt *Aeneis* 4, 340-44: “Als het noodlot mij toestond om mijn leven naar eigen inzichten te kunnen leiden en aan de zaken die mij zorgen baren op eigen hand een oplossing te geven, zou ik vóór alles mij aan Troje wijden en wat mij rest van mijn volk” bij Heinsius: “Als het mij toegestaan was geweest naar eigen inzicht mijn leven te leiden, en als het boosaardige lot mijn ellendige hoofd niet had voortgejaagd, [...] dan zou u de enige zijn, met wie ik het huwelijksbed zou willen delen, en de tijdperken van mijn leven zou willen inrichten” (v. 19-20 en 23-24). Aeneas is in de handen van Heinsius een minnaar, geen held.

Antwoorden op een Ovidius-vertaling

We eindigen bij de bundel *Antwoorden der Grieksche Vorsten op twaelf van Ovidius Nazoos Treurbrieven der Blakende Vorstinnen* (1658) van de Goudse kunstschilder en toneeldichter Christoffel Pierson (1631-1714). Het werk is opgedragen aan de heldinnenbriefvertaler en -auteur Jacob Westerbaen. De bescheiden, poëtische voorrede handelt over de overeenkomsten tussen poëzie en schilderkunst, en over de ‘zinlijkheit’ die de dichter ertoe heeft gedreven een schaduw van Ovidius te ‘malen’ (schilderen). Dan komt de aap uit de mouw. Voor de twaalf antwoorden gebruikte Pierson *niet* de Latijnse teksten, maar de gloednieuwe vertaling van Jonas Cabeljau: *Treurbrieven der blakende Vorstinnen: en Minnebrieven der vorsten en vorstinnen, van Publ. Ovidius Nazo, en Aulus Sabinus. Op gelijk getal van Vaarzen, in*

Nederduytschen Rijm, overgezet (1657). Het is deze dikke bundel, voorzien van samenvattingen, verklarende aantekeningen, een voor- en een narede, plus de drie antwoorden van Aulus Sabinus, die ten voorbeeld stond.

Toch is zijn imitatie oorspronkelijk werk, betoogt Pierson: de stijl en de vorm der verzen zijn met opzet minder deftig en geleerd. We zien dat de dichter binnen de denkwereld van de klassieke oudheid tracht te blijven, maar de psychologie van briefschrijvers is nogal ongecompliceerd, zelfs een beetje ridder-achtig. Zo betuigt Lynceus een brief lang zijn verontwaardiging en zijn voornemens met zijn vaders leger Hypermnestra te ontzetten: “Mijn edel hart zal deugd met dubb’le deugd beloonen / Voor uw’ barmhartigheyt die gy my ginght betoonen” (p. 62). Daarentegen is Phaon een hartstochtelijke minaar: “Ick hoop in korten tijdt weêrom te keren, en / Zoo blijde in daedt te zijn als ick in droomen ben” (p. 67).

In 1658 is de belangstelling om te reageren op Ovidiaanse heldinnen voorbij. De driehoeksverhouding Menelaus-Helena-Paris blijkt een aantrekkelijker thema voor dichters. Maar historische personages doen het het beste; men werd tot antwoorden geïnspireerd door de Jacoba van Beieren-briefwisseling van Dousa Pater en Hugo de Groot, de Amalia van Solms-brief van Caspar Barlaeus en de brief van Héloïse aan Abélard van Alexander Pope.

Cicero nobis legendus, imitandus, repraesentandus. Het retorica-onderwijs van Petrus Francius. (Chris Heesakkers).

Een biografische schets leerde de toehoorders, dat Francius buiten zijn Leidse studiejaren en zijn peregrinatio zijn gehele leven in Amsterdam heeft doorgebracht. In 1645 geboren, liet hij zich in 1662 in Leiden inschrijven, reisde van 1669 tot 1671 door Frankrijk en Italië en hield in 1672 zijn eerste redevoering aan het Athenaeum. In 1674 volgde de benoeming tot *professor historiarum et eloquentiae*. In 1686 kwam de leeropdracht Grieks daarbij. Begin 1692 kreeg hij een benoeming te Leiden, die hij accepteerde maar binnen twee dagen weer teruggaf. De nagalm van dit affront voor Leiden was de hevige en onverkwikkelijke discussie met Perizonius in 1696. In 1704 stierf Francius.

Hoewel ook hoogleraar in de geschiedenis en in het Grieks, heeft Francius zijn onderwijs vrijwel beperkt tot de rhetorica. Waar zijn collega’s en vrienden als Nicolaus Heinsius, Graevius en anderen zich vooral als filologen manifesteerden, typeert het Francius dat de twee tekstuittgaven van zijn hand niet van een filologisch of historisch, maar van een exclusief rhetorisch commentaar zijn voorzien. De titels wijzen daar reeds op: beide teksten, Cicero’s *Pro Archia* (1697) en diens *Pro Marcello* (1699), worden gepresenteerd als *Specimen Eloquentiae Exterioris* en het commentaar wordt geheel gevormd door aanwijzingen voor het stemgebruik en de gebaren, waarmee elke zin en elk onderdeel van de zin dient te worden uitgesproken. Richtlijn voor deze aanwijzingen waren de 39 *Regulae circa Pronuntiationem* en de 56 *Regulae circa Actionem* die in de editie van de *Pro Archia* waren opgenomen.

Het succes van deze regels blijkt uit de heruitgaven, zowel in het Latijn als in vertaling. Het dagelijkse onderwijs van Francius staat geheel in het teken van de daadwerkelijke voordracht. Zelf heeft hij tientallen malen het spreekgestoelte in het Athenaeum, en bij zeer officiële gelegenheden, zoals de bijzetting van het stoffelijk overschot van Michiel de Ruyter in 1677, de kansel in de Nieuwe Kerk bestegen. Zijn studenten, in feite tieners, achtte hij niet